

اصول حقوق بشردوستانه از دیدگاه امام خمینی (ره)

سیداصغر جعفری*

چکیده

یکی از موضوعات بسیار مهم چند دهه اخیر در عرصه بین‌المللی، حقوق بشردوستانه است. هدف حقوق بشردوستانه حمایت از افراد بشر در زمان جنگ و ایجاد محدودیت در استفاده از برخی ابزارها و روش‌ها در جنگ است. در واقع، حقوق بشردوستانه به اصولی اشاره دارد تا در جنگ‌ها اقدامات غیرانسانی محدود شوند. امام خمینی (ره) که فرماندهی هشت سال جنگ را بر عهده داشته‌اند، بر مبنای احکام و مقررات اسلام، به شدت به این قواعد و مقررات پایبند بودند و با وجود نقض این دسته از مقررات از سوی ارتش بعثی عراق، هرگز اجازه ندادند رزمندگان اسلام آن را نادیده بگیرند. پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و با هدف تبیین دیدگاه امام خمینی (ره) راجع به حقوق بشردوستانه، به این پرسش اساسی پاسخ خواهد داد که اصول اساسی حقوق بشردوستانه از دیدگاه ایشان شامل چه مواردی می‌شود؟ نتیجه کلی که از این پژوهش حاصل شد نشان می‌دهد که رعایت رفتار انسانی، نفی اعتدا در درگیری‌های مسلحانه، تفکیک بین افراد نظامی و غیرنظامی، محدودیت در کاربرد تسلیحات، رعایت تناسب و ضرورت در اقدامات نظامی، محبت و مهربانی با اسیران جنگی و حفاظت از محیط زیست به‌منزله مهم‌ترین اصول حقوق بشردوستانه در اندیشه امام خمینی (ره) مورد توجه بوده است.

کلیدواژگان

تسلیحات، تفکیک، حقوق بشردوستانه، ضرورت نظامی، غیرنظامیان.

* استادیار، گروه حقوق و روابط بین‌الملل، دانشکده مدیریت و فناوری‌های نرم، دانشگاه صنعتی مالک اشتر،

تهران، ایران.
Email: jafari1647@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۵/۱۹، تاریخ پذیرش: ۱۳۹۵/۱۰/۰۳

مقدمه

از نخستین لحظه‌های حیات بشری بر پهنه خاک، پدیده تنازع، تخاصم و جنگ، گویی همزاد زندگانی اجتماع بشر بوده است. نگاهی گذرا به حوادث و اتفاقات پیش آمده در اقصی نقاط گیتی و در ادوار مختلف و به شیوه‌های متعدد، از جمله یورش‌های وحشیانه، غارت اموال، قتل‌عام‌های فجیع، به اسارت بردن زنان و کودکان بیانگر آن است که زیاده‌طلبی و تجاوز به حقوق دیگران امری عادی بوده است. در این خصوص، انسان‌های زورگو و متجاوز به منظور قتل و غارت دیگران، به تناسب پیشرفت علم و فناوری، در انتخاب و استعمال ابزارهای نبرد هیچ محدودیتی نداشته‌اند، چون هدف نابودی کامل دشمن و قتل و غارت بود. از این رو، با استفاده از وسایل و روش‌های بی‌رحمانه منظور خود را عملی می‌کردند. وسایلی که قادر به تشخیص هدف نظامی از هدف غیرنظامی نبود و درد و رنج بی‌هوده بر رزمندگان وارد می‌کرد. بدین جهت اصل انسانیت و انسان‌دوستی، این شهامت و جسارت را ایجاد کرد تا قواعد و مقرراتی با هدف کاستن میزان سبعیت و وحشی‌گری در جنگ‌ها و بی‌رحمی‌ها در منازعات تنظیم تا ضمن حمایت از قربانیان درگیری‌های مسلحانه، دامنه و پیامد اقدامات خصمانه و جنگی طرف‌های منازعه محدود شود.

اسلام از همان آغازین روزهای پیدایش، مبنای اصلی خود را بر هدایت، فلاح و رستگاری ابناء بشر بنیان گذاشته و هر زمان مجبور شده است که بنا به اقتضایات خاص زمانی و مکانی دست به اسلحه برد نهایت همت و تلاش خود را به کار بسته تا با ایجاد کمترین خسارات جانی، مالی و زیست‌محیطی به هدف خود نائل شود. زیرا جنگ در منطق اسلام هرگز به خاطر انتقام و خشونت، کشتار و تخریب نیست، بلکه کوششی است از برای امحای بی‌عدالتی و ظلم، دفع تجاوز، نجات انسان از گمراهی و غفلت. در این خصوص، خداوند منان رفتار مطلق و بی‌قید و شرط را در جنگ‌ها جایز ندانسته (مائده، ۸؛ بقره، ۱۹۰) و رعایت آنچه را که کرامت انسان اقتضا دارد، همچنین احترامی را که باید نسبت به آدمی، مخلوق خداوند، قائل شد (اسرا، ۷۰)، الزامی شمرده است (بوآزار، ۱۳۶۲: ۲۲۹).

جمهوری اسلامی ایران که بر مبنای احکام و مقررات اسلام ایجاد شد، همین خط‌مشی را در مسیر خود قرار داده است، چنانکه در جنگ تحمیلی در توسل به برخی روش‌ها و ابزارهای جنگی محدودیت‌ها و ممنوعیت‌هایی را در نظر گرفت. زیرا امام خمینی (ره) که فرماندهی هشت سال جنگ تحمیلی را بر عهده داشته‌اند، بر مبنای احکام و مقررات اسلام، به شدت بر این قواعد و مقررات پایبند بودند و با وجود نقض این دسته از مقررات از سوی ارتش بعثی عراق، هرگز اجازه ندادند رزمندگان اسلام آن را نادیده بگیرند.

پژوهش حاضر به شیوه توصیفی-تحلیلی و با هدف تبیین دیدگاه امام خمینی (ره) راجع

به حقوق بشردوستانه، به این پرسش اساسی پاسخ خواهد داد که اصول اساسی حقوق بشردوستانه از دیدگاه ایشان شامل چه مواردی و عملکرد جمهوری اسلامی ایران در این زمینه طی هشت سال جنگ چگونه بوده است؟ با توجه به اینکه موضوع حقوق بشردوستانه از موضوعات بین‌المللی و جزو مباحث روز است، با تبیین دیدگاه امام خمینی (ره) راجع به این موضوع، نشان داده خواهد شد که با وجود نقض قواعد و مقررات بشردوستانه از سوی رژیم بعثی عراق طی جنگ ۸ ساله، جمهوری اسلامی به موازین بین‌المللی پایبند بوده و به حقوق بین‌المللی بشردوستانه توجه جدی داشته است.

مطالعه نظری پژوهش

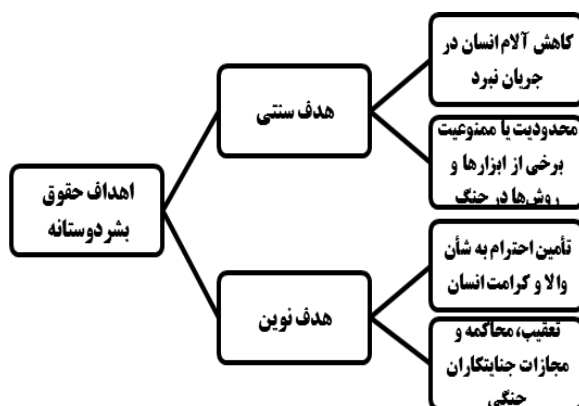
۱. مفهوم حقوق بشردوستانه

حقوق بین‌الملل بشردوستانه^۱، مجموعه‌ای از قواعد است که در پی محدود کردن آثار مخاصمه است. این شاخه از حقوق بین‌الملل از حقوق اشخاصی که در مخاصمه شرکت نداشته یا از صحنه نبرد خارج شده‌اند، حمایت و ابزار و روش‌های جنگ را محدود می‌کند (The International Committee of the Red Cross, 2004: 1). به عبارت دیگر، حقوق بین‌الملل بشردوستانه، مجموعه قواعد حقوق بین‌المللی است که ضمن تعیین حقوق افراد انسانی و کشورها در مخاصمات مسلحانه، اعم از بین‌المللی یا غیربین‌المللی، تکالیف افراد و کشورها را نیز در آن مخاصمات مشخص می‌کند. [ضمن آنکه] با محدود کردن صدمات و لطمات ناشی از مخاصمات مسلحانه و ممنوع کردن استفاده از برخی سلاح‌ها، از افراد نظامی و غیرنظامی و اهداف غیرنظامی در مخاصمات مسلحانه حمایت می‌کند (ضیایی بیگدلی، ۱۳۸۰: ۲). در واقع، حقوق بین‌المللی بشردوستانه برای کاستن از درد و رنج انسان‌ها طی منازعات، دو تدبیر اساسی را بنیان گذاشته است: اول قرارداد یک ماهیت حقوقی حاکم بر انجام عملیات نظامی و دوم قرارداد ماهیتی اخلاقی که به دنبال کاهش رنج و درد انسان‌ها طی جنگ است.

۲. هدف حقوق بشردوستانه

مرکز ثقل و ماهیت حقوق بین‌الملل بشردوستانه اصل حمایت از افراد است. اهداف حقوق بشردوستانه را می‌توان تحت دو عنوان هدف‌های سنتی و نوین به شرح زیر نام برد:

1. International Humanitarian Law (IHL).

شکل ۱. اهداف حقوق بین‌الملل بشر دوستانه

۳. معاهدات حقوق بشر دوستانه

معاهدات بشر دوستانه که در پاسخ به کمک‌های بشر دوستانه ناشی از توسعه سلاح‌ها و انواع جدید منازعات شکل گرفت، به دو شاخه تقسیم می‌شوند:

شاخه اول: حقوق لاهه^۱ (قواعد محدودیتی)

- کنوانسیون چهارم لاهه ۱۹۰۷ در خصوص قوانین و عرف‌های جنگ زمینی؛^۲
- اعلامیه ۱۸۶۴ سن پترزبورگ (منع کاربرد پرتابه‌های خاص در زمان جنگ)؛^۳
- پروتکل ۱۹۲۵ ژنو در خصوص ممنوعیت استفاده از گازهای خفه‌کننده سمی و دیگر گازهای خطرناک و کاربرد روش‌های جنگی باکتریولوژیک؛^۴
- کنوانسیون ۱۹۷۲ در خصوص منع توسعه، تولید و انباشت سلاح‌های بیولوژیک و سمی و انهدام آن‌ها؛^۵
- کنوانسیون ۱۹۷۷ در خصوص ممنوعیت استفاده نظامی و هرگونه استفاده خصمانه از تکنیک‌های تغییر محیط زیست (انمُد)؛^۶

1. Hague Law.
 2. Hague Convention (IV) Respecting the Laws and Customs of War on Land (1907).
 3. St Petersburg Declaration Renouncing the use, in time of war, of Explosive Projectiles under 400 Grammes weight, 1868.
 4. Geneva Protocol for the Prohibition of the Use in War of Asphyxiating, Poisonous or Other Gases and of Bacteriological Methods of Warfare, (1925).
 5. Convention of 10 April 1972 on the Prohibition of the Development, Production and Stockpiling of Bacteriological (Biological) and Toxin Weapons and on their Destruction Biological Weapons convention (BWC).
 6. Convention on Military or Any Other Hostile Use of Environmental Modification Techniques, (ENMOD).

- کنوانسیون ۱۹۸۰ تسلیحات متعارف؛^۱
- کنوانسیون ۱۹۹۳ منع گسترش، تولید، انباشت و به کارگیری سلاح‌های شیمیایی و انهدام آن‌ها.^۲

شاخه دوم: حقوق ژنو (قواعد حمایتی)

۱. کنوانسیون چهارگانه ژنو ۱۹۴۹ شامل:
 - کنوانسیون اول ژنو برای بهبود وضعیت مجروحان و بیماران در نیروهای مسلح در صحنه نبرد؛^۳
 - کنوانسیون دوم ژنو برای بهبود وضعیت مجروحان و اعضای کشتی شکسته نیروهای مسلح دریایی؛^۴
 - کنوانسیون سوم ژنو در خصوص نحوه رفتار با اسرای جنگی؛^۵
 - کنوانسیون چهارم ژنو در خصوص حمایت از افراد غیرنظامی در زمان جنگ.^۶
۲. پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷ شامل:
 - پروتکل اول در خصوص حمایت از قربانیان مخاصمات مسلحانه بین‌المللی؛^۷
 - پروتکل دوم در خصوص حمایت از قربانیان مخاصمات مسلحانه غیربین‌المللی.^۸

۴. نسبت حقوق بشردوستانه و حقوق بشر

اصل حمایت از انسان به عبارتی «حمایت از حیات، سلامت و کرامت انسانی» (قاری سیدفاطمی، ۱۳۸۸: ۴۳۳-۴۵۵) نقطه اشتراک این دو دسته از حقوق است. اما، با وجود این ویژگی مشترک، از جهات گوناگون بین این دو شاخه حقوقی تفاوت وجود دارد.

1. Convention of 10 October 1980 on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons which May be Deemed to be Excessively Injurious or to Have Indiscriminate Effects (Weapons Conv).
2. Convention of 13 January 1993 on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on their Destruction.(CWC)
3. Geneva Convention I for the Amelioration of the Condition of the Wounded and Sick in Armed Forces in the Field (1949).
4. Geneva Convention II for the Amelioration of the Condition of the Wounded, Sick and Shipwrecked Members of Armed Forces at Sea (1949).
5. Geneva Convention III Concerning the Treatment of Prisoners of War (1949).
6. Geneva Convention IV Concerning the Protection of Civilian Persons in Time of War (1949).
7. Protocol of 8 June 1977 Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Concerning the Protection of Victims of International Armed Conflicts (AP I).
8. Protocol of 8 June 1977 Additional to the Geneva Conventions of 12 August 1949, and Concerning the Protection of Victims of Non- International Armed Conflicts (AP II).

الف) تفاوت از نظر تعریف

حقوق بشر، ترجمه واژه «Human Rights» و حقوق بشردوستانه ترجمه کلمه «Humanitarian Law» است. حقوق بشر بنا به تعریف در هر شرایطی، همه یا بخشی از قواعد آن و حقوق بشردوستانه فقط در زمان درگیری‌های مسلحانه قابل اعمال است و هیچ تخلف و عدول از قواعد و مقررات آن مجاز نیست (Dinstein, 2004: 20-25).

ب) تفاوت از نظر منابع و اسناد

«اعلامیه جهانی حقوق بشر»^۱ مصوب ۱۰ دسامبر ۱۹۴۸ و دو میثاق مصوب ۱۶ دسامبر ۱۹۶۶ مجمع عمومی سازمان ملل متحد: «میثاق بین‌المللی حقوق مدنی و سیاسی»^۲ و «میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی»^۳ منابع تشکیل‌دهنده حقوق بشر به شمار می‌روند. این در حالی است که منابع و اسناد تشکیل‌دهنده حقوق بشردوستانه، کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو مصوب ۱۹۴۹، کنوانسیون‌های لاهه، پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷ و قواعد عرفی بشردوستانه‌اند که ریشه در عرف و رویه کشورهای مختلف دارند.

ج) تفاوت از نظر زمان و موقعیت اجرا

مقررات حقوق بشر، برای همه زمان‌ها و مکان‌هاست و در چارچوب رابطه حقوقی بین دولت و شهروندان اعمال می‌شود. در مقابل، حقوق بشردوستانه، عموماً مربوط به شرایط خاصه مسلحانه و رابطه بین دولت و شهروندان دولت دشمن آن است (Fleck, 2009: 12). ضمن آنکه این قواعد، اغلب «در خطوط اول جنگ» کاربرد دارند. برای مثال، نیروهای مسلح باید در رفتار با دشمن حقوق بشردوستانه را رعایت کنند (تونی فانر، ۱۳۸۶: ۵۱).

د) تفاوت از نظر مسئولیت بین‌المللی

دولت، اولین و آخرین مقام متعهد و مسئول در زمینه حقوق بشر است. بنابراین، اگر برای نقض تعهدات حقوق بشری مسئولیتی مطرح شود، در درجه اول این مسئولیت، دولت است. این در حالی است که در نظام حقوق بشردوستانه، تنها دولت به رعایت قواعد و مقررات بشردوستانه متعهد نیست، بلکه در بسیاری از موارد افراد نیز در اجرای این نظام تعهداتی بر عهده دارند (ممتاز و رنجبریان، ۱۳۸۴: ۱۷۳). نتیجه آنکه در صورت نقض تعهدات و قواعد بشردوستانه در یک مخاصمه مسلحانه، علاوه بر مسئولیت بین‌المللی دولت شامل مسئولیت کیفری افراد

1. The Universal Declaration of Human Rights (UDHR).

2. The International Covenant on Civil and Political Rights (ICPR).

3. The International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights (ICES).

متخلف و ناقض این حقوق نیز می‌شود (Craford, 2002: 77). شعبه تجدیدنظر دیوان کیفری بین‌المللی برای یوگسلاوی سابق در پرونده تادیچ، مسئولیت کیفری افراد را تأیید کرده است و بر این موضوع تأکید کرد که تخلف از حقوق بشردوستانه موجب مسئولیت کیفری افراد می‌شود (Tadic, 1995: 29).

۵. اصول حقوق بین‌المللی بشردوستانه

از نظر کمیته بین‌المللی صلیب سرخ اصول زیر، قواعد اساسی حقوق بین‌المللی بشردوستانه و به عبارت دیگر اصول اولیه حقوق مخاصمات مسلحانه‌اند (راجرز و مالرب، ۱۳۸۲: ۳۳) و طرفین تخاصم باید رفتار خود را در جریان مخاصمه متناسب با آن تنظیم کنند (Schindler & Toman, 1983: 261).

۵. ۱. اصل رفتار انسانی و عدم تبعیض

این اصل بیان می‌کند که با همه مردم باید بدون توجه به عواملی چون، جنسیت، ملیت، نژاد، رنگ، زبان، مذهب یا عقاید سیاسی، رفتاری انسانی^۱ و بدون هرگونه تبعیضی^۲ انجام داد. واژه مردم در این اصل شامل همه اشخاصی خواهد بود که دیگر نمی‌توانند یا نمی‌خواهند به مشارکت در درگیری ادامه دهند. مجروحان، بیماران، اسرا، شهروندان غیرمسلح (غیرنظامیان) و کارکنان درمانی و مذهبی از جمله افرادی هستند که باید از حیات و حیثیت آن‌ها در هر شرایطی بدون تبعیض حمایت و از اعمال هرگونه رفتار غیرانسانی نسبت به آن‌ها خودداری شود. در این قاعده، عدم تبعیض یعنی برابری و ترجیح‌ندادن بعضی بر بعضی دیگر است (CCPR General Comment No.18) و «رفتار انسانی» نیز عبارت است از هرگونه اعمال و رفتار در جنگ که سبب آرامش روحی و روانی افراد یا از حیات، تمامیت جسمی و ذهنی و کرامت انسانی وی حمایت شود (جعفری، ۱۳۹۴: ۱۱۰).

۵. ۲. اصل ضرورت نظامی

ضرورت نظامی^۳ یعنی اینکه هر فعالیت و اقدام نظامی باید براساس دلایل نظامی توجیه شده باشد و فعالیتی که فاقد ضرورت نظامی باشد ممنوع است. مطابق این اصل، حمله به غیرنظامیان و افرادی که خارج از صحنه نبرد و عملیات قرار دارند، ممنوع است، زیرا با این کار هیچ مزیت نظامی به دست نمی‌آید. این موضوع، همان چیزی است که در قسمتی از مقدمه

1. Humanity Behavior.
2. Non- Discrimination.
3. Military Necessity.

بیانیه ۱۸۶۸ سن پترزبورگ بدان اشاره شده است: «تنها هدف مشروع در جنگ تضعیف نیروهای نظامی دشمن است».

۵.۳. اصل محدودیت

مهم‌ترین برداشت از اصل محدودیت^۱ آن است که حقوق بشردوستانه کاربرد تسلیحاتی را که آسیب‌های غیرضروری یا جراحات بیش از حد وارد کنند، ممنوع کرده است. اعلامیه ۱۸۶۸ سن پترزبورگ، کنوانسیون ۱۹۰۷ لاهه و پروتکل‌های الحاقی از اسناد بین‌المللی‌اند که استفاده از برخی تسلیحات را ممنوع کرده‌اند. چنانکه در بند ۱ ماده ۳۵ پروتکل اول الحاقی ۱۹۷۷ تصریح شد: «انتخاب ابزارها و روش‌های جنگی در مخاصمات نامحدود نیست» و بند ۲ همان ماده نیز سلاح‌هایی را که به واردآوردن صدمات بیش از حد و درد و رنج غیرضروری منجر می‌شوند، ممنوع اعلام کرده است. دیوان بین‌المللی دادگستری نیز در رأی مشورتی خود در سال ۱۹۹۶ نیز در خصوص «مشروعیت تهدید و یا استفاده از سلاح‌های هسته‌ای»، سلاح‌هایی را که موجب ایجاد رنج و دردهای غیرضروری می‌شوند، ممنوع اعلام کرده است (I.C.J., Advisory opinion, 1996: 95) و اساس‌نامه دیوان کیفری بین‌المللی نیز در بند ب (۲۰) از ماده ۸، استفاده از چنین تسلیحاتی را به‌منزله جنایات جنگی تلقی کرده است (Rome Statute of the International Criminal Court, Article. 8(2)(b)(XX)).

۵.۴. اصل تفکیک

تفکیک آ قائل شدن بین نظامیان و غیرنظامیان یک اصل اساسی و مسلم حقوق بین‌المللی بشردوستانه است (I.C.J., Advisory opinion, 1996: 74-87). هدف آن است که درگیری‌های مسلحانه تنها میان رزمندگان طرف‌های متخاصم جریان داشته باشد (Dinstein, 2004: 27). در قواعد و مقررات اولیه مانند مقررات لاهه ۱۸۹۹ و ۱۹۰۷، این اصل به‌طور ابتدایی و کمرنگ جلوه‌گر شد، اما با تدوین کنوانسیون‌های چهارگانه ژنو (به‌ویژه کنوانسیون چهارم) و پروتکل‌های الحاقی ۱۹۷۷ (ماده ۴۸ پروتکل اول و ماده ۱۳ پروتکل دوم)، به حمایت از افراد و اموال غیرنظامیان در مخاصمات مسلحانه توجه بیشتری شد.

۵.۵. اصل تناسب

پیروزشدن بر دشمن «به هر طریق ممکن» یکی از استراتژی‌های پذیرفته‌شده در تاریخ جنگ‌ها

1. Limitation.
2. Distinction.

بوده است، اما با حاکم شدن اندیشه‌های انسان دوستانه، تغییراتی در عبارت «به هر طریق ممکن» ایجاد شد. از این رو، طرفین تخصص باید در هدایت عملیات جنگی و راهبری مخاصمات به گونه‌ای عمل کنند تا در مقایسه با مزیت‌های نظامی مستقیم و قطعی که انتظار می‌رود در اثر حمله نظامی به دست آید، صدمات اتفاقی بیش از حد نباشد. این قاعده که «اصل تناسب»^۱ نامیده می‌شود، ریشه در حقوق عرفی دارد. بند ۵ (ب) ماده ۵۱ و بند ۲ (ب) ماده ۵۷ پروتکل اول ۱۹۷۷، مؤید این اصل است. چنان که تأکید شد: «حمله‌ای که در آن میزان خسارت جانی به غیرنظامیان، یا مجروح شدن آن‌ها و یا آسیب‌رساندن به اموال غیرنظامی و یا مجموعه‌ای از آن‌ها، نسبت به مزیت‌های نظامی عینی و مستقیمی که انتظار آن می‌رود، بیش از حد باشد، حمله لغو یا به حال تعلیق درخواهد آمد».

۶. اسلام و مقررات بشر دوستانه

آموزه‌های اسلامی برای هدایت همه جهانیان در طریق سعادت و کمال است، زیرا اسلام که دین جهانی (سبأ، ۲۸) و منطبق با فطرت انسانی (روم، ۳۰) و خطاب بسیاری از آیات آن یا اَیُّهَا النَّاسُ است در واقع متوجه همه انسان‌هاست (انبیاء، ۱۰۷) و برایش فرقی نمی‌کند که این انسان در کجای زمین زندگی می‌کند، یا مثلاً از کدام نژاد و ملتی است (حجرات، ۱۳). به همین دلیل از همان بدو طلوع، اندیشه زندگی مسالمت‌آمیز را در قالب یک اعلامیه جهانی مطرح کرده است (آل عمران، ۶۴) و اصل در روابط میان مسلمانان با دیگر ملت‌ها را صلح قرار داده و نه جنگ (انفال، ۶۱). با چنین نگرشی، پیامبر اسلام (ص) نیز سنگ بنای زندگی مسالمت‌آمیز را با انعقاد منشور مدینه آغاز کرد (شهیدی، ۱۳۸۲: ۶۵-۶۳) و به تدریج به توسعه و گسترش آن پرداخت. بنابراین، اسلام آیین صلح و امنیت است و جنگ را پدیده‌ای عارضی و تحمیلی می‌شناسد و اصل را در روابط خود با دیگران صلح و همزیستی مسالمت‌آمیز قرار داده است و در صورتی مسلمانان اجازه دارند دست به اسلحه ببرند که به آن‌ها تهاجم شده باشد یا زورمندان استقلال، آزادی و حاکمیت اسلامی را تهدید کرده باشند (ابوالوفا، ۱۴۲۱ه.ق: ۲۵) اما، با وجود عارضی‌دانستن پدیده جنگ، در فرض وقوع، اولاً اقدام به دفاع را در برابر حمله و تجاوز لازم و واجب می‌داند (حج، ۳۹). ثانیاً برای آن برنامه و قواعد مفصلی بر پایه عدل، رحمت و رعایت حقوق و شؤون انسانیت تنظیم کرده است (سلیمی، ۱۳۸۶: ۳۲۲). چنان‌که در قرآن مجید بر رعایت عدالت و تجاوز نکردن از حدود معقول انسانی در مقابل دشمنان تأکید فراوان شده است (المیزان، ج ۲، ص ۸۹). نمونه‌های فراوانی از سیره پیامبر اسلام (ص) در زمان جنگ وجود دارد که نشان می‌دهد ایشان علاوه بر اینکه در تمامی نبردها به ملاحظات انسان دوستانه

1. Proportion.

از جمله تمایز بین نظامیان و غیرنظامیان و اهداف نظامی و غیرنظامی، منع استفاده از برخی ابزارهای جنگی، پیروزشدن بر دشمن «به هر طریق ممکن» و مدارا با اسیران توجه می‌کردند (جعفری، ۱۳۹۲: ۱۵۵-۱۹۵)، بلکه هرگاه لشکری را به میدان جنگ می‌فرستادند، قبل از اعزامشان آن‌ها را به رعایت اصول انسانی در جنگ موعظه و ارشاد می‌کردند. چنانکه از امام صادق (ع) نقل شده است:

«هرگاه رسول خدا (ص) تصمیم می‌گرفتند کسانی را برای جنگ، اعزام کنند به آن‌ها می‌فرمودند: به نام خدا و برای خدا و براساس مشی و روش رسول خدا (ص) حرکت کنید، زیاده‌روی نکنید، کشتگان را مثله نکنید، غدر و نامردی نکنید و پیرمردان، کودکان و زنان را به قتل نرسانید» (وسایل‌الشیعه، ج ۱۵، ص ۵۹).

رویکرد امام خمینی (ره) به مقررات بشردوستانه

امام خمینی (ره) به تأسی از احکام اسلام جنگ را پدیده‌ای عارضی و تحمیلی می‌شناخته و تأکید داشته‌اند که ما با جنگ همیشه مخالفیم و میل داریم که بین همه کشورهای آرامش و صلح باشد، اما اگر جنگ را تحمیل کنند قاطعانه دفاع خواهیم کرد (صحیفه امام، جلد ۱۳، ۲۶۱). در این خصوص، ایشان بر مبنای موازین اسلامی، دفاع در برابر متجاوزان را به اصولی مقید کرده است که امروزه تحت عنوان مقررات بشردوستانه از آن یاد می‌شود.

قبل از آنکه رویکرد امام خمینی (ره) در خصوص حقوق بشردوستانه بیان شود، لازم است بر رفتار رژیم بعثی عراق در جنگ تحمیلی علیه ایران مروری کلی شکل گیرد تا نشان داده شود که با وجود اعمال روش‌های غیرانسانی و نقض حقوق بین‌المللی بشردوستانه از سوی رژیم بعثی عراق طی جنگ تحمیلی، امام خمینی (ره) -به‌منزله شخصیتی که فرماندهی جنگ هشت ساله بر عهده ایشان بود- مقررات بشردوستانه را به صورت عملی به اجرا درآوردند.

۱. نگاهی گذرا به نقض حقوق بشردوستانه از سوی رژیم بعثی عراق در جنگ

تحمیلی علیه ایران

ارتش عراق، بدون توجه به مقررات مندرج در منشور ملل متحد و به ویژه با وجود تعهد به اجرای قرارداد مرزی ۱۹۷۵ الجزایر، در ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ (سپتامبر ۱۹۸۰) با تجاوز به خاک جمهوری اسلامی ایران^۱، بسیاری از شهرها و روستاهای مرزی در جنوب ایران را اشغال

۱. دبیرکل سازمان ملل متحد در گزارش خود به تاریخ ۹ دسامبر ۱۹۹۱ (UN Document s/23273) عراق را مسئول آغاز جنگ علیه ایران در ۲۲ سپتامبر ۱۹۸۰ برابر با ۳۱ شهریور ۱۳۵۹ معرفی کرده است.

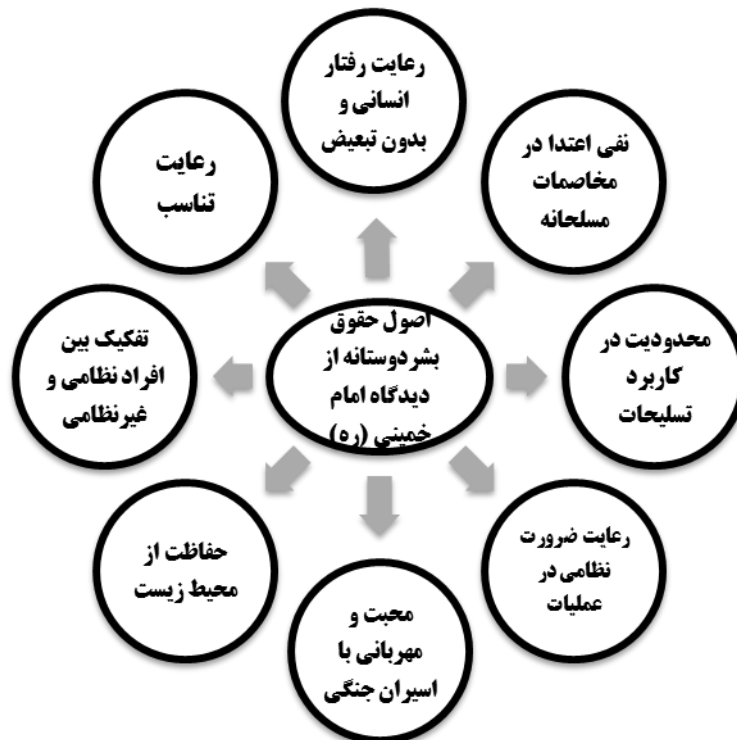
(الغریب، ۱۳۸۹: ۱۱۱) و آن‌ها را با خاک یکسان کرد، به گونه‌ای که در برخی از مناطق، حتی آثاری از حیات گیاهان و جانوران باقی نگذاشت. این وضعیت، بعد از بازپس‌گیری شهرهایی مانند آبادان، خرمشهر، مهران، بستان، هویزه، موسیان، بستان، سوسنگرد، دهلران و ... قابل مشاهده بود (کیگان، ۱۳۸۵: ۸۵-۱۰۱).

رژیم بعثی عراق، جنگ را تنها به میدان‌های نبرد محدود نکرد، بلکه مناطق مسکونی و غیرنظامی را نیز مورد حمله نظامی قرار داد؛ چنانکه شهرهای اهواز، دزفول، سنندج، ایلام، قصرشیرین، ارومیه، باختران، مهران، اندیمشک، بهبهان، خرمشهر به کرات مورد حملات هواپیماهای عراقی قرار می‌گرفت. همچنین، علاوه بر حملات هواپیماها، شهرهای دزفول، بروجرد، اندیمشک، قم و تهران مورد حملات موشکی قرار گرفتند (تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه ایران، ج ۲، ۱۳۶۷: ۳۰-۳۵). حمله به مدارس، بیمارستان‌ها، نیروگاه اتمی رامین اهواز، دکل برق بادمک پل دختر، صنایع آلومینیوم اراک، شرکت کشت و صنعت کارون، کارخانه کاغذ پارس هفت تپه، مجتمع شیمیایی بندر امام خمینی، کارخانه سیمان درود، نیروگاه برق در تبریز، همدان و آرن نهادند، کارخانه هپکو اراک و ده‌ها نمونه دیگر از جمله آن‌هاست (پورمحمدی، ۱۳۸۵: ۲۱۲-۲۱۵).

استفاده دولت عراق از سلاح‌های شیمیایی در جنگ تحمیلی علیه ملت ایران یکی دیگر از اقدامات ضدبشری آن رژیم بود (پورتر، ۱۳۹۳: ۸۵-۸۷). رژیم عراق نه تنها به استفاده از سلاح‌های شیمیایی در جنگ اعتراف کرده و اسناد و مدارکی دال بر تأمین تسلیحات شیمیایی به او، از سوی دولت‌های انگلیس، آلمان، شوروی سابق، امریکا و فرانسه، در آن دوران منتشر شده بود (الغریب، ۱۳۸۹: ۱۴۵-۱۴۷)، بلکه گزارش‌های کارشناسان سازمان ملل متحد نیز بر آن مهر تأیید زده بود (کردبیچه حسین‌آباد، ۱۳۸۶: ۱۴۸-۱۵۸). به کارگیری بمب‌های شیمیایی از سوی رژیم عراق در جنگ تحمیلی، نه تنها موجب مصدوم و شهادت جمع زیادی از رزمندگان شد، بلکه منابع طبیعی، هوا، آب، خاک، کلیه جانوران و گیاهان؛ به عبارتی محیط‌زیست را نیز آلوده و نابود کرد (ثقفی‌عامری، ۱۳۷۰: ۱۸۱-۱۸۲). براساس تحقیقات علمی، کاربرد این سلاح، نه تنها برای موجودات فعلی زیانبار است، بلکه برای موجوداتی که در آینده نیز حیات خواهند یافت، تهدیدکننده است. یعنی ممکن است مواد شیمیایی سرطان‌زا تغییرات ژنتیکی در آن‌ها ایجاد کند (Alexander Kiss & Dinah Shelton, 2004: 733). تأسف‌بارتر آنکه رژیم عراق، بمب‌های شیمیایی را نه تنها علیه رزمندگان ایرانی، بلکه علیه مردم غیرنظامی شهرهای مرزی ایران از جمله سردشت (UN Document s/18953. Jun, 29, 1987) و از همه دهشت‌بارتر علیه ملت خود یعنی مردم حلبچه (UN Document s/19729. Apr. 4, 1988) استفاده کرد (کیگان، ۱۳۸۵: ۸۵-۱۰۱).

۲. دیدگاه امام خمینی (ره) درباره اصول و قواعد بشردوستانه

شایان یادآوری است که واژه حقوق بشردوستانه به طور خاص در بیانات امام خمینی (ره) استفاده نشده است، اما بسیاری از اصول و قواعد آن مورد اشاره ایشان بود که می‌توان در شکل ۲ خلاصه کرد.

شکل ۲. اصول حقوق بشردوستانه از دیدگاه امام خمینی (ره)

۲.۱. رعایت رفتار انسانی و بدون تبعیض

رعایت رفتار انسانی و بدون تبعیض با دشمن از اساسی‌ترین اصول بشردوستانه در اسلام است که در ذیل آیات قتال با عبارت «وَأَحْسِنُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ» (بقره، ۱۹۵) بر آن صحه می‌گذارد. صاحب‌المیزان می‌نویسد: رفتار نیک و انسانی داشتن و با احسان برخورد کردن با دشمنان به منزله آن نیست که دست از جهاد بکشید و دشمنان را به حال خود رها کنید، بلکه منظور از احسان و این آیه آن است که عملیات رزمی در صحنه جهاد باید به گونه‌ای انجام شود که شایسته هر موقعیت باشد؛ آنجا که باید جنگید، بجنگید و آنجا که باید از جنگ دست

بکشید، از خونریزی خودداری کنید، جایی که مقاومت و شدت عمل می طلبد، مقاوم و جدی باشید، جایی که عفو و اغماض نیکوست از آن چشم‌پوشی نکنید و به بهترین وجهش انجام دهید (المیزان، ج ۲، ۹۳).

پرواضح است که پیش‌بینی اصل «رفتار انسانی و نیکی کردن به دشمن» دارای بار عاطفی و عقیدتی است، زیرا در اسلام، انسان موجودی با کرامت (اسرا، ۷۰) و دارای روح الهی و مسجود فرشتگان است (ص، ۷۱ و ۷۲). از این حیث، هر انسانی با وجود هر نوع آلودگی و فساد، توان ارتقای معنوی و نیل به مقام والای شایسته خود را دارد، لذا دشمن نیز از این قاعده کلی مستثنی نیست؛ او هم می‌تواند از این رأفت اسلامی برخوردار باشد (عمیدزنجانی، ۱۳۸۳: ج ۶، ۴۷).

از دیدگاه امام خمینی (ره) عفو، محبت و رفتار انسانی - اسلامی با نیروهای دشمن یکی از مؤلفه‌های اساسی در حوزه دفاعی محسوب می‌شود که نیروهای مسلح موظف‌اند آن را رعایت کنند (صحیفه امام، ج ۱۳، ۵۴۲) چنانکه در مناسبتی فرمودند:

«من به آن قدرتمندانی که در جبهه‌ها ایستاده‌اند و الآن مستأصل کرده‌اند صدام و صدامی‌ها را عرض می‌کنم که مبدا این قدرت اسباب این بشود که یک انتقامی بر خلاف موازین الهی گرفته بشود ... ما باید جهات انسانی را تا آخر حفظ کنیم. ما جهات انسانی را تا مرز شهادت و فوت باید حفظ بکنیم ... موازین، موازین اسلامی است. اینجا جمهوری اسلامی است. اینجا اسلام حکومت می‌کند» همو، ج ۱۸، ۲۱۲).

۲.۲. نفی اعتدا در مخاصمات مسلحانه

اسلام به مسلمانانی که در راه خدا می‌جنگند، امر می‌کند که هرگز از حدود عدالت و انصاف خارج نشوند و گام در راه استبداد و ستمگری نگذارند و در پایان تأکید می‌کند که خداوند ستمکاران و متجاوزان را دوست ندارد (بقره، ۱۹۰). در آیه دیگر نیز بر ضرورت رفتار عادلانه تأکید کرده است و می‌فرماید: «وَلَا يَجْرِمَنَّكُمْ شَنَاٰنُ قَوْمٍ عَلَىٰ أَلَّا تَعْدِلُوا اعْدِلُوا هُوَ أَقْرَبُ لِلتَّقْوَىٰ وَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ خَبِيرٌ بِمَا تَعْمَلُونَ» (مائده، ۸).

توجه به آیات یادشده بیانگر آن است که اسلام تعدی و تجاوز در جنگ را نفی کرده است و هدف از جنگ غلبه بر دشمن است و نه نابودی او و تخریب و ویرانی سرزمینش. مصادیق نفی تعدی عبارت‌اند از:

۱. کشتار زنان و کودکان؛
۲. کشتار افرادی که توانایی جنگ ندارند، مانند پیرمردان؛
۳. کشتار افراد بدون سلاح و افرادی که در جنگ شرکت ندارند؛
۴. توسعه جنگ به خارج از میدان جنگ، به‌منظور از بین بردن اموال، حیوانات و گیاهان؛

۵. تعدی از قتل به مثله کردن و مانند آن؛

۶. کشتن مجروحان؛

۷. استفاده از ابزار غیرمتعارف در جنگ و ... (وسایل الشیعه، ج ۱۱، ص ۴۷ و ۴۸؛ اصول کافی، ج ۱، ص ۳۳۵، ج ۵، ص ۲۸؛ بحارالانوار، ج ۱۹، ص ۱۷۸، ج ۴۱، ص ۷۳، ج ۱۰۰، ص ۲۷).

پس از انجام عملیات والفجر ۴ از سوی ایران، رژیم بعثی عراق که در صحنه نبرد در مقابل رزمندگان ایران کاری از پیش نبرده بود، به تلافی شکست در این عملیات، حمله به مناطق مسکونی کشورمان را در دستور کار خود قرار داد. ارتش عراق به شهرهای دزفول، مسجد سلیمان، بهبهان، خرم آباد، اندیمشک و نهاوند با چندین موشک حمله کرد. در اثر این حملات بسیاری از منازل مسکونی و مغازه ها به کلی ویران و تعدادی زیادی از غیرنظامیان شهید و مجروح شدند (علایی، ۱۳۹۱: ۶۲۹). در پی گسترش حملات عراق به مناطق مسکونی، انتظار اقدام مقابله به مثل در افکار عمومی بالا گرفت. از این رو، در چهارم آبان ۱۳۶۲ جلسه‌ای با شرکت سران سه قوه در حضور امام خمینی (ره) تشکیل و درباره حملات عراق به مناطق مسکونی و شیوه واکنش به آن بحث شد. ایشان در این جلسه دست‌یازیدن به اقدام مقابله به مثل و مورد حمله قراردادن مناطق مسکونی عراق را نپذیرفتند و فرمودند: «این اقدام اشکال شرعی و سیاسی دارد» (هاشمی رفسنجانی، ۱۳۸۶: ۲۶۹). بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران چندی پس از این جلسه و در حالی که همچنان افکار عمومی در برابر جنایات عراق درخواست مقابله به مثل داشت، طی سخنانی خطاب به فرماندهان و آحاد نیروهای مسلح در ۱۵ آبان ۱۳۶۲ فرمودند:

«شما تاکنون بنایتان بر همین بوده است و ان شاءالله از حالا به بعد هم باشد که شهرهای عراق را که ما آن‌ها را عزیز می‌دانیم مثل شهرهای خودمان و بعضی‌شان را بسیار بالاتر ... شما باید توجه بکنید که مبادا یک وقتی به واسطه بمباران‌های شهرهای شما و کشتن عزیزان شما، مبادا یک وقتی شما عصبانی بشوید و جبران بکنید این طوری ... شما انتقامتان را از صدام باید بگیرید و از حزب بعث. توجه کنید که مبادا حتی یک گلوله به طرف شهرهای این‌ها بیندازید. آن‌ها شهرهایی هستند که همان طوری که این بهبهان ما مظلوم است، بصره هم مظلوم است، مندلی هم مظلوم است، همه این‌ها مظلوم‌اند. این‌ها تحت ستم هستند» (صحیفه امام، ج ۱۸، ۲۱۲).

همان‌گونه که در سطوح تصمیم‌گیری در رده‌های بالای نظام جمهوری اسلامی حمله به غیرنظامیان ممنوع شمرده می‌شد، در سطح رزمندگان نیز چنین رویکردی در عمل به اجرا درمی‌آمد. در این خصوص از شهید عباس دوران نقل شده است که روزی طبق دستور، مأموریت تخریب پلی را برعهده داشته است، اما قبل از انهدام پل مشاهده می‌کند که اتومبیل

شخصی سواری در حال عبور از روی آن است. به همین دلیل، برای آسیب نرساندن به آن اتومبیل، پل را دور می‌زند و وقتی اتومبیل از پل عبور کرده بود، پل را تخریب می‌کند (<http://shahiddooran.mihanblog.com>). این گونه اقدامات از سوی تربیت‌یافتگان خمینی کبیر بود که آن حضرت فرمودند:

«فرق ارتش ما و ارتش آن‌ها این است که ارتش ما دستش بسته است. ارتش ما اسلام برایش تکلیف معین کرده. ارتش آن‌ها دستشان باز است. توپ، موشک زمین به زمین به اصطلاح خودشان می‌اندازند، نه متری، ده متری، یک شهر هم همه‌اش را خراب کنند، آن وقت تبریک می‌شنوند. ارتش ما نمی‌کند این کار را، نمی‌تواند این کار را بکند و نخواهد کرد. ارتش ما فقط موارد جنگی آن‌ها و اشخاصی که مخالف اسلام و قیام بر ضد اسلام کردند، می‌کوبد و خواهد کوبید» (همو، ج ۱۳، ۲۹۸).

۳.۲. تمایز بین افراد نظامی و غیرنظامی

تعالیم اسلامی در جنگ‌ها آن است که اشخاص و افرادی که در جنگ و نبرد شرکت ندارند؛ یعنی افراد غیرنظامی از مصونیت برخوردارند و خواهان امنیت و سلامتی برای آنان است. بدین‌سان، خصومت و درگیری را فقط بین نیروهای مسلح طرفین تخصیص می‌داند: «وَقَاتِلُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ الَّذِينَ يُقَاتِلُونَكُمْ» صاحب‌المیزان در این باره می‌نویسد: قتال این است که انسان در مقام کشتن کسی که قصد قتل او را دارد، برآید و طبعاً هدف از آن تسلط بر مال و عرض انسان‌های دیگر نیست (المیزان، ج ۲، ۸۸). مفهوم این سخن آن است که اسلام عملیات جنگی را تنها علیه نیروهای مسلح و اهداف راهبردی دشمن مجاز می‌داند و افراد و جمعیت غیرنظامی از خطر مخاصمات مسلحانه مصون‌اند، البته مشروط بر اینکه به طور مستقیم در عملیات شرکت نداشته باشند و اگر به طور مستقیم در عملیات شرکت داشته باشند، نظامی تلقی می‌شوند (جواهرالکلام، ج ۲۱، ۷۳-۷۵). بر مبنای چنین تفکری است که امام خمینی (ره)، علاوه بر ممنوع دانستن حمله علیه غیرنظامیان، میان اهداف نظامی و غیرنظامی نیز تمایز قائل شده‌اند و فرمودند:

«فرق است مابین فرماندهان قوای مسلح ایران با فرماندهان قوای مسلح عراق و آن این است که این‌ها به اسلام فکر می‌کنند و روی قواعد اسلام می‌خواهند عمل بکنند، و لهذا، به شهرهایی که دفاع ندارند، به مردم بازار و به مردم و فقرای جاهای دیگر کاری ندارند و فقط اگر الزام پیدا کردند که یک مثلاً، توپی بیندازند، یک بمبی بیندازند، به همان مراکزی که مراکز قدرت شیطانی است، این‌ها هجوم می‌کنند. لکن فرماندهان عراق از خدا بی‌خبرند، اعتقادی به این مسائل ندارند. لهذا، توی شهرها می‌اندازند بمب‌هایشان را، در خرمشهر، در اهواز، در این جاها، شهرها را هدف قرار می‌دهند و ما دستمان بسته است از این جهت که نمی‌خواهیم مردم

عادی و مردم بی‌گناه تلف بشوند و آن‌ها دستشان باز است از باب اینکه اعتقاد به آن چیزهایی که در اسلام مطرح است، آن چیزهایی که «انسان بما آنه انسان»^۱ می‌فهمد، آن چیزهایی که شرف انسان اقتضا می‌کند، آن‌ها این مسائل پیششان مطرح نیست ... این طور نیست که مملکت ایران نتواند این‌ها را از بین ببرد، لکن می‌خواهد قدم به قدم پیش برود که مبادا بی‌گناه‌ها - خدای ناخواسته - زیر پا بروند. ما باید روی قواعد اسلامی عمل بکنیم» (صحیفه امام، ج ۱۳، ۲۴۷).

از این کلام امام خمینی (ره)، اصل ضرورت تمایز میان نظامیان و غیرنظامیان، تفکیک اهداف نظامی از غیرنظامی و لزوم حمایت از زنان و کودکان به خوبی قابل استفاده است، چنانکه در مناسبتی دیگر نیز بر این موضوع تأکید ورزیدند (همو، ج ۱۸، ۱۹۳).

۲.۴. محدودیت در کاربرد تسلیحات

به طور معمول در جنگ‌ها هر یک از طرفین تخاصم تلاش دارند به هر شکل ممکن و با استفاده از هرگونه ابزار و روش جنگی بر دیگری غلبه یابند، زیرا هدف پیروزی و نابودی دشمن است. اما اسلام، بر این ایده خط بطلان کشید و چارچوب انسان‌دوستانه‌ای را برای صحنه نبرد طراحی کرد به طوری که رزمنده مسلمان را در انتخاب سلاح آزاد نگذاشته و کاربرد برخی از آن‌ها از جمله سلاح‌های سمی و شیمیایی را در جنگ ممنوع کرده است (جعفری، ۱۳۹۴: ۴۷۰-۴۷۵).

شاید این سؤال مطرح شود که مگر در صدر اسلام سلاح‌های شیمیایی وجود داشت که این برداشت حاصل شد؟ در پاسخ بایستی گفت، اولاً در آن زمان این دسته از ابزارهای جنگی وجود نداشته و سلاح‌هایی که در آن زمان به کار می‌رفت، واجد ویژگی و خصوصیتی نبوده است که بتوان بر آن سلاح کشتار جمعی اطلاق کرد و آن سلاح‌ها، جراحات و آسیب‌های جبران‌ناپذیر و غیرلازمی که افزون بر از کار انداختن نیروی جنگی دشمن باشد، وارد نمی‌کرده‌اند، اما به منظور قاعده کلی اسلامی که به موجب آن افراط در کشتار (اسرا، ۳۳)، حتی اگر موجه هم باشد، منع شده است (محقق داماد، ۱۳۸۵: ۸۵)، می‌توان برداشت کرد که کاربرد این گونه تسلیحات چون مرگ تدریجی و توأم با شکنجه را همراه دارد با منطق اسلام ناسازگار و ممنوع است (عمید زنجانی، ۱۳۸۳: ۳۶۹). ثانیاً امام صادق (ع) از امام علی (ع) نقل کرد: «نهی النبی ان یلقى السم فی بلاد المشرکین» رسول اکرم (ص) از انداختن سم به شهرهای کفار نهی فرموده است (کلینی، ج ۵، ۲۸). پیامبر اسلام (ص) که پایه‌گذار مکتب فضیلت و انسانیت است، اجازه استفاده از سم به منزله سلاح را به سربازان نداده است، چون سم چیزی است که اگر استفاده شود، موجب به خطر افتادن حیات موجودات ذی حیات اعم از انسان‌ها، حیوانات و حتی گیاهان

۱. انسان بدان‌گونه که انسان است.

می‌شود، از این رو پیامبر (ص) از انداختن سم به بلاد کفار نهی کرده است. البته در اینجا سم اصالت ندارد و اسلام به سم نظر خاصی ندارد، بلکه آنچه اصالت دارد این است که نباید مسلمانان در میدان جنگ از سلاح‌هایی استفاده کنند که سبب از بین رفتن مردم غیرنظامی، ویرانی شهرها، آبادانی‌ها و مزارع و بالاخره آسیب و خسارت وارد شدن بر محیط زیست شود. در گذشته این عمل ضدانسانی به وسیله سم انجام می‌شد، امروز از طریق سلاح‌های کشتار جمعی انجام می‌شود. بنابراین، اسلام با این شکل از برخورد که موجب نابودی میلیون‌ها نفوس بشری و محیط طبیعی می‌شود، مخالف است.

بر مبنای چنین اندیشه دینی است که امام خمینی (ره) همواره نسبت به تولید و انباشت جنگ افزارهای مخرب در جهان ابراز نگرانی کرده و توسعه طلبی ابرقدرت‌ها و انبار کردن سلاح‌های هسته‌ای را از گرفتاری‌ها دنیای امروز برشمرده‌اند. چنانکه بارها اعلان خطر کردند که چه بسا بی‌تقوایی یا جنون آنی، سران دولت‌ها را به جنایات بزرگ وادارد و کسانی چون هیتلر و صدام بر مسند کار قرار گیرند که در بحران‌ها، قدرت تصمیم‌گیری نداشته باشند و دنیا را به تباهی بکشد (صحیفه امام، جلد ۱۷، ۷۹-۸۰).

حضرت امام (ره)، مذاکرات سیاسی درباره محدود کردن سلاح‌های هسته‌ای را که گاهی در جهان برگزار می‌شود، جدی نمی‌گرفتند و بر این باور بودند که ابرقدرت‌ها، به‌ویژه آمریکا همچنان به تولید این سلاح‌ها مشغول‌اند و این هیاهو برای اغفال رقبا و مردم جهان انجام می‌شود. ایشان برای پیشگیری از فاجعه جهانی و مقابله با مخاطرات آن پیشنهاد کردند عالمان، خطبا و نویسندگان مردم را آگاه کنند تا در برابر ابرقدرت‌ها بایستند و از گسترش سلاح‌های مخرب جلوگیری کنند:

«اگر این ابرقدرت‌ها در این حالی که هستند و مشغول تهیه سلاح‌های بزرگ اتمی و غیر آن هستند، به همین حال باقی باشند، دنیا [را] ممکن است که به خرابی بکشند و عمده ضررش به ملت‌ها برسد. باید هر کس در هر جا هست، نویسنده‌هایی که هستند، روشنفکرانی که هستند و علمایی که در همه قشرهای دنیا هستند و دانشمندان، مردم را به این خطر آگاه کنند تا بلکه خود مردم و توده‌های مردم در مقابل این دو قدرت بایستند و این سلاح‌ها را جلوگیری کنند» (همان، ۸۰).

به دلیل تهدیدآمیز بودن این دسته از سلاح‌ها برای جهان است که حضرت امام (ره) کنترل و حذف آن را خواسته همه ملت‌ها اعلام کرده است (همو، ج ۲۱، ۹۱).

ارتش بعثی عراق، طی جنگ تحمیلی بارها از سلاح‌های شیمیایی استفاده کرد. در چنین وضعیتی جمهوری اسلامی ایران نه تنها به مقابله به مثل اقدام نکرد، بلکه فرماندهان نظامی و مسئولان بهداشتی، رسیدگی به مصدومان عراقی بمباران‌ها را و جهت همت خویش قرار دادند و آسیب دیدگان و آوارگان را به داخل خاک ایران انتقال و تحت مداوا و رسیدگی قرار دادند

(ایزدی، ۱۳۹۲: ۲۰۶). براساس اسناد ارائه شده از سوی سازمان ملل متحد - که همواره طی این جنگ موضعی جانبدارانه نسبت به عراق داشت - ایران هیچ‌گاه از سلاح‌های شیمیایی علیه نظامیان و غیرنظامیان عراقی استفاده نکرد (پورتر، ۱۳۹۳: ۸۵-۹۴؛ پورمحمدی، ۱۳۸۵: ۱۷۹-۱۹۴).

محسن رفیق دوست یکی از فرماندهان قرارگاه سپاه ایران در مصاحبه‌ای اختصاصی با «گرت پورتر» روزنامه نگار امریکایی اعلام کرد، هنگامی که نیروهای ایران نخستین حمله عراق را دفع و ضدحمله‌ای در داخل عراق آغاز کردند، صدام حسین شروع به استفاده از تسلیحات شیمیایی علیه نیروهای ایرانی کرد. ایشان می‌گویند گروه‌هایی از متخصصان را برای کار در حوزه تمام نیازهای نظامی کشور در آن زمان سازماندهی کرد که یکی از این گروه‌ها در حوزه «شیمیایی، بیولوژیکی و هسته‌ای» بود. رفیق دوست گزارشی را درباره فعالیت تمام گروه‌های تخصصی سازماندهی شده آماده کرد و برای گفت‌وگو درباره آن با این امید که امام خمینی (ره) شروع کار روی تسلیحات شیمیایی و هسته‌ای را بپذیرند، خدمت ایشان می‌رسد. بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران با حضور فرزندش، سیداحمد خمینی، حضور رفیق دوست را می‌پذیرد. وی می‌گوید، هنگامی که حضرت امام (ره) گزارش را خواندند، به گروه شیمیایی، بیولوژیکی و هسته‌ای به شدت واکنش نشان دادند و فرمودند: این دیگر چیست؟ بلافاصله ایشان فتوا صادر کرد که تولید این دسته از تسلیحات مغایر با موازین اسلامی است: «مهم نیست که این تسلیحات در میدان جنگ استفاده شود یا در شهرها. ما با آن مخالفیم. تولید چنین تسلیحاتی حرام است. شما تنها اجازه دارید تجهیزات حفاظتی تولید کنید». رفیق دوست یادآور می‌شود که حضرت امام (ره) با اشاره به برتری معنوی جمهوری اسلامی ایران مقابل دولت سکولار عراق پرسیدند، اگر ما هم تسلیحات شیمیایی تولید کنیم، آن وقت چه فرقی میان ما و صدام وجود دارد؟ (<http://www.farhangnews.ir>). گرت پورتر در ادامه این موضوع در کتابش بحران ساختگی: داستان ناگفته هراس از ایران هسته‌ای^۱ می‌نویسد: «دلیل اصلی عدم استفاده ایران از تسلیحات شیمیایی، ناتوانی این کشور در دستیابی به فرمول ترکیب مواد شیمیایی نبود، بلکه این بود که آیت‌الله خمینی براساس فقه اسلامی این تسلیحات را ممنوع کرده بود» (پورتر، ۱۳۹۳: ۹۱). بر مبنای چنین رویکردی است که در دوران معاصر امام خامنه‌ای (مدظله) فرمودند:

«به اعتقاد ما، افزون بر سلاح هسته‌ای، دیگر انواع سلاح‌های کشتار جمعی، نظیر سلاح شیمیایی و سلاح میکروبی نیز تهدیدی جدی علیه بشریت تلقی می‌شوند. ملت ایران که خود قربانی کاربرد سلاح شیمیایی است، بیش از دیگر ملت‌ها خطر تولید و انباشت این گونه سلاح‌ها را حس می‌کند و آماده است همه امکانات خود را در مسیر مقابله با آن قرار دهد. ما کاربرد این

1. Manufactured Crisis: The Untold Story of the Iran Nuclear Scare.

سلاح‌ها را حرام و تلاش برای مصونیت‌بخشیدن ابنا بشر از این بلا بزرگ را وظیفه همگان می‌دانیم» (پیام خطاب به اجلاس بین‌المللی خلع سلاح و عدم اشاعه در تهران ۲۷ فروردین ۱۳۸۹).

۲.۵. رعایت تناسب در فعالیت‌های نظامی

پیروزشدن بر دشمن «به هر طریق ممکن» یکی از استراتژی‌های پذیرفته‌شده در تاریخ جنگ‌ها بوده است، اما اسلام دستورالعمل‌های دقیق و مشخصی برای مسلمانان در خصوص رفتارشان در منازعات مسلحانه ارائه داده که از جمله رعایت اصل «تناسب» در فعالیت‌های نظامی است. از دیدگاه امام خمینی (ره) راهبرد پیروزشدن بر دشمن «به هر طریق ممکن» منع شده است، لذا تأکید می‌کنند حملات نباید به گونه‌ای باشند که سبب از بین رفتن افراد عادی و تخریب اموال آن‌ها شود. زیرا هدف از منازعات درهم شکسته‌شدن مقاومت دشمن است و فرد دشمن وسیله عمده مقاومت به شمار می‌رود، از این رو، هنگام عملیات نظامی، غیرنظامیان و اموال غیرنظامیان باید در امان باشند:

«اگر نبود خوف اینکه ملت شریف عراق صدمه ببیند، اگر ما هم و ارتش ما هم و ملت ما هم مثل صدام فکر می‌کرد که باید پیشبرد ولو به کشتن ملت‌ها، ولو به کشتن بچه‌ها و زن‌ها و پیرمردها، اگر یک همچو برنامه‌ای بود، امروز می‌دیدیم که عراق دیگر کسانی را که بتوانند کاری انجام بدهند، ندارد. لکن کشور ما متعهد به اسلام است و ارتش ما متعهد به اسلام است؛ ارتشی است که از بالای شهرهای بزرگ عراق می‌گذرد و در آخرین نقطه عراق، در مرز اردن، می‌کوبد مراکز نظامی عراق را و یک بمب در شهرهای عراق نمی‌اندازد. این کشور اسلامی است و این لشکر، اسلامی و این قوای مسلحه، اسلامی است» (صحیفه امام، ج ۱۴، ۲۷۹).

۲.۶. رعایت ضرورت نظامی در اقدامات نظامی

اصل ضرورت نظامی در فعالیت‌های نظامی به این مفهوم اشاره دارد که هر اقدام نظامی بایستی دلایل و شواهد توجیهی کافی همراه داشته باشد و لذا فعالیتی که فاقد این دلایل باشد، ممنوع است. به طور معمول، نیروهای نظامی به صورت منظم طی انجام عملیات نظامی خود با طرح‌ریزی برنامه‌ها و فرماندهی منسجم عمل می‌کنند، اما در برخی موارد در زمان نبرد و به دلیل ضروریات مبارزه اقداماتی در خارج از چارچوب طرح‌های برنامه‌ریزی‌شده به وقوع می‌پیوندد. یعنی چون آن‌ها زمان کافی را برای تدابیر لازم ندارند، ممکن است به استناد این اصل جنگ را به داخل شهرها و خانه‌ها بکشانند و صدماتی را به غیرنظامیان وارد کنند. مکتب اسلام، هرگز هر اقدام نظامی را با مزیت نظامی قابل توجیه نمی‌داند، بلکه ضرورت

نظامی در نبرد را در انقیاد ارزش‌های انسانی و دینی قلمداد می‌کند. اسلام بیان می‌کند، ضرورت نظامی مجوزی برای قتل عمد یا آزار و اذیت اشخاص و نقض حقوق انسانی نیست. به همین دلیل، فرماندهان نظامی مسلمان نمی‌توانند حدود الهی را نقض کنند و درد و رنج زایدی را بر حریف مقابل تحمیل یا فرد بی‌گناهی را بی‌دلیل سلب حیات کنند.

در دوران دفاع مقدس، هر وقت صدام در جبهه شکست می‌خورد، جنگ را به خارج از میدان جنگ گسترش می‌داد و به مردم عادی، به زنان و کودکان و اموال آن‌ها صدمه وارد می‌کرد (همو، ج ۱۸، ۲۱۱). امام خمینی (ره) از رزمندگان ایرانی می‌خواستند که هرگز مانند او عمل نکنند و فقط مواضع نظامی وی را در هم بکوبند:

«از نیروهای مسلح می‌خواهم که چون گذشته مواضع دشمن را بمباران نمایند؛ گرچه قوای دشمن حتی بیمارستان‌های ما را مورد حمله قرار داده‌اند و همین فرق بین حق و باطل است» (همو، ج ۱۳، ۲۵۷).

۷.۲. حفاظت از محیط زیست

نابودی تمام عیار محیط زیست^۱ یکی از نتایج دیرینه و شاید پیامد گریزناپذیر جنگ است. نگاهی گذرا به تاریخ جنگ‌ها، این موضوع را نشان می‌دهد که متأسفانه طرفین مناقشات به‌منظور کاستن توان رزمی و به زانو درآوردن دشمن به دفعات مکرر، به ضایع کردن مواد غذایی، تخریب کشتزارها و تأسیسات آبرسانی و نابودی احشام اقدام کرده‌اند. با توسعه و پیشرفت علم و فناوری در نیمه دوم قرن بیستم و گسترش آن در حوزه تسلیحات نظامی، به‌ویژه سلاح‌های کشتار جمعی، محیط زیست با تهدید جدی مواجه شد، زیرا این سلاح‌ها، از نظر قدرت و توانایی تخریب‌کنندگی، از بالاترین توان تخریبی برخوردار شدند. از این رو، به کارگیری این دسته از تسلیحات در جنگ، خسارات شدیدتر و گسترده‌تری را متوجه محیط زیست کرد. برای مثال، می‌توان به استفاده از بمب اتمی از سوی آمریکا علیه مردم ژاپن (هیروشیما و ناگازاکی) در سال ۱۹۴۵ (الغریب، ۱۳۸۹: ۷۲-۷۵) و کاربرد سلاح‌های شیمیایی از سوی دولت بعثی عراق علیه ایران طی جنگ تحمیلی اشاره کرد (پورتر، ۱۳۹۳: ۸۵-۸۷).

قرآن به‌منزله اولین منبع حقوقی اسلام برای محیط زیست اهمیت زیادی قائل شده و در بسیاری از آیات به آن تأکید کرده است. چنان‌که در یکی از آیات آمده است کسی که بدون نیاز و ضرورت به تخریب یا نابودی محیط زیست اقدام کند از جمله مفسدان خواهد بود (بقره، ۲۰۵). دلیل آن هم این است که خداوند طبیعت و منابع موجود در آن را برای استفاده خردمندانه انسان قرار داده است و انسان می‌تواند با استفاده از توانایی‌ها و خلاقیت‌هایی که

1. Environment.

خداوند در سرشت و خرد او قرار داده، بهترین بهره را از طبیعت ببرد و با خردورزی دنیا را مزرعه آخرت و سرمایه زندگی اخروی خویش قرار دهد. استفاده و بهره‌برداری بهینه از طبیعت و حق داشتن نسل‌های بعدی به مواهب و نعمت گسترده الهی، بشر را به رعایت حفظ محیط زیست ملزم می‌کند. بنابراین، بشر بایستی در مخاصمات مسلحانه طوری عمل کند که موجب محرومیت نسل‌های بعدی از طبیعت نشود، زیرا منابع طبیعی برای عموم انسان‌هاست (حسین‌زکی، ۱۳۸۶: ۳۳۳-۳۳۴).

رژیم بعثی عراق، بدون توجه به اهمیت محیط زیست در سلامت و بقای بشر، با نقض معاهدات بین‌المللی، اقدامات متعددی را در نابودسازی محیط زیست از جمله استفاده از جنگ‌افزارهای شیمیایی و بمباران حوزه‌های نفتی ایران در خلیج فارس انجام داده است. امام خمینی (ره) ضمن اعلام انزجار از این گونه اقدامات غیرانسانی رژیم بعثی عراق (صحیفه امام، جلد ۱۷، ۴۰۳)، در مناسبتی، اقدامات آن رژیم را که با فراموشی هرگونه پایبندی به اصول انسانی و بشری همراه بوده و زندگی و حیات به دور از منازعه را به خطر انداخته و خسارت و زیان عظیم بر محیط‌زیست را به دنبال داشته است شدیداً محکوم کردند و فرمودند:

«هیچ کس از این مدعیان صلح ... به صدام، این آغازکننده جنگ، نگفت که ... به کدام جرم و گناه حاصل زحمات ده‌ها ساله تلاش و سرمایه‌گذاری یک ملت در صنایع و کارخانجات و مزارع و کشتزارها سوخته و بر باد برود!» (همو، ج ۲۰، ۳۲۱-۳۲۲).

۲.۸. محبت و مهربانی با اسیران جنگی

در جنگ، هر فرد مسلحی که در اقدامات مسلحانه مشارکت داشته و موقع دستگیری، تسلیم یا فرار به دست رزمندگان اسلام می‌افتد، اسیر نامیده می‌شود (عمیدزنجانی، ۱۳۸۳: ۱۹۰) و از حقوق ویژه‌ای برخوردار است.

در جنگ تحمیلی هنگامی که نظامیان عراقی به اسارت رزمندگان اسلام درآمده‌اند، امام خمینی (ره) با تأکید بر رفتار مهربانانه و محبت‌آمیز با اسرا و عدم خشونت و آزاررساندن به آن‌ها (صحیفه امام، ج ۶، ۱۲۵) در مناسبتی آنان را به‌مثابه مهمان جمهوری اسلامی قلمداد کردند و به مسئولان و آحاد نیروهای مسلح فرمودند:

«ارتش ما و پاسدارهای ما با این اسرای که آوردند، به طور انسانیت عمل می‌کنند و باید بیشتر عمل کنند. من سفارش می‌کنم تمام کسانی را که این اسرا در اسارت آن‌ها هستند، به حسن سلوک و به رفتار انسانی و مهمان‌اند این‌ها برای شما» (همو، ج ۱۳، ۵۱۱).

یکی از نکات مهم در موضوع اسرا، بحث نگهداری آن‌هاست. امام خمینی (ره) در ۱۲ فروردین ۱۳۶۱ پیامی درخصوص نگهداری از اسرا صادر فرمودند که به «منشور نگهداری اسیر» معروف شد. در واقع، در این پیام، حضرت امام (ره) اولاً بحث پناهندگان را با اسرا جدا

کردند؛ ثانیاً ضمن پیش بینی رفتار بسیار بد رژیم بعث با اسیران ایرانی با تعیین الگوی رفتار امام علی (ع)، به برخورد خوب و اسلامی با اسیران عراقی تأکید داشتند. ایشان توصیه کردند که زنده کردن روح و فکر اسیران عراقی سبب هدایت آن‌ها می‌شود و این سبب تبلیغ اسلام خواهد بود (همو، ج ۱۶، ۱۵۸-۱۵۷).

حضرت امام (ره)، نه تنها به آحاد نیروهای مسلح دستور داده‌اند که باید با تمامی اسیران جنگی به حسن سلوک و رفتار انسانی رفتار کنند، بلکه به دلجویی، مداوا و معالجه مجروحان آن‌ها نیز تأکید داشتند، چنانکه فرمودند:

«برادران، از اسرای جنگ که در دست شما هستید، هر چند گناهکارند دلجویی کنید و با آنان رفتار اسلامی - انسانی داشته باشید و آسیب‌دیدگان عراقی را به اسرع وقت به بیمارستان‌ها بفرستید تا تحت معالجه قرار گیرند و دکترها و پرستارهای بیمارستان‌ها که کوشش‌های ارزنده آنان چه در جبهه‌ها و چه در بیمارستان‌ها بر مردم شریف ما پوشیده نیست و باعث تشکر بسیار است، با آنان چون نزدیکان و برادران خود رفتار نمایند و تلخی آسیب و اسارت را با رفتار اسلامی خود از ذائقه آنان کاهش دهند» (همان، ۲۶۸).

نتیجه‌گیری

حقوق بین‌الملل بشردوستانه به منزله شاخه جدید حقوق بین‌الملل، سازوکارهایی را برای حمایت از افراد ایجاد کرده است تا دولت‌ها رفتار خود را در زمان جنگ با اصول انسانی و اخلاقی مطابقت کنند. این شاخه از حقوق بین‌الملل، به مسئولیت‌ها و حقوق طرفین درگیر در جنگ به ویژه در خصوص افراد غیرنظامی می‌پردازد و از کسانی که در مخاصمات شرکت نداشته‌اند یا دیگر ندارند، حمایت کرده است و استفاده از سلاح‌ها و روش‌های جنگی را محدود می‌کند. در واقع، هدف حقوق بین‌المللی بشردوستانه به طور کلی بر پایه حمایت از انسان و تمامی اهداف غیرنظامی استوار است، به این معنی که قوانین بین‌المللی بشردوستانه، ضامن ضوابط و مقرراتی است که رعایت آن‌ها بر نیروهای مسلح لازم و ضروری است و این قوانین به محض شروع نزاع مسلحانه لازم‌الاجراست.

امام خمینی (ره) که فرماندهی هشت سال دفاع مقدس در برابر رژیم بعثی عراق را بر عهده داشته‌اند، به تاسی از آموزه‌های اسلامی و انسانی، بسیاری از قواعد و مقررات زمان جنگ را مبنای رفتار رزمندگان اسلام قرار دادند و با تبیین اصول و مقرراتی، از قبیل آزادنبودن رزمندگان در انتخاب هدف‌ها و روش‌ها، نهی از حمله به مناطق غیرنظامی (تفکیک بین رزمندگان و غیررزمندگان و تمایز میان اهداف نظامی و غیرنظامی)، حفاظت از محیط زیست، حسن برخورد و رفتار انسانی با اسرا و مداوای مجروحان دشمن - چیزی که امروزه به قواعد

بشردوستانه تعبیر می‌شود- درصدد برآمدند تا از هر نوع عمل غیرانسانی و انتقام‌گیری جلوگیری شود.

در واقع، از دیدگاه امام خمینی (ره)، اصل وجود و ضرورت قواعد و مقرراتی که انسان را از عوارض درد و رنج بیهوده، لطمات و آسیب‌های جنگ مصون بدارد تا قربانیان جنگ، نیروها، مناطق مسکونی و امدادی در امان بمانند، مسلم بوده است؛ به همین دلیل از هرگونه تعدی بر نیروهای دشمن، به شدت جلوگیری می‌کردند. چنانکه در نامه به رئیس جمهور لیبی عنوان می‌دارد که سیاست ایران در حمله‌نکردن به مناطق غیرنظامی است: حمله به مناطق غیرنظامی هیچ‌گاه موردنظر نبوده است و نیست و اکنون هم نمی‌خواهیم مناطق غیرنظامی و مردم مورد هجوم قرار گیرند (همو، جلد ۱۸، ۵۲۲). رهنمودهای اساسی ایشان به رزمندگان و مدافعان کشور در اجتناب از حملات هوایی به محدوده‌های غیرنظامی و به ویژه در استفاده نکردن از سلاح‌های کشتار جمعی، با وجود بمباران شیمیایی رژیم بعثی عراق علیه رزمندگان و شهرهای کشور، به عبارتی عدم اجازه اقدامات تلافی‌جویانه و انتقام به رزمندگان اسلام، نشانه‌های برجسته و تجلی بارز پایبندی و تعهد به مراعات حقوق بین‌المللی بشردوستانه است. نتیجه سخن آنکه، با وجود اعمال روش‌های غیرانسانی رژیم بعثی عراق در جنگ و سکوت مجامع بین‌المللی، جمهوری اسلامی ایران در دفاع مقدس با فرماندهی امام خمینی (ره)، مقررات و اصول حقوق بین‌المللی بشردوستانه را در بالاترین حد اجرا کرد.

در پایان پیشنهاد می‌شود از آنجا که از اقدامات ناقض حقوق بین‌المللی بشردوستانه رژیم بعثی عراق قریب به سه دهه می‌گذرد و جهان مجدداً شاهد نقض آشکار حقوق بشردوستانه در کشورهای سوریه، عراق و یمن است که با حمایت و پشتیبانی امریکا و قدرت‌های غربی و برخی کشورهای منطقه از سوی گروه‌های تکفیری انجام می‌شود، پژوهشی جامع در این باره صورت گیرد.

منابع

الف) فارسی

۱. قرآن کریم
۲. ابوالوفا، احمد (۱۴۲۱ ه.ق). *الاعلام بقواعد القانون الدولي و العلاقات الدولية فی شریعه الاسلام، الجزء العاشر، قاهره: دارالنهضة العربیه.*
۳. ایزدی، یدالله (۱۳۹۲). *روزشمار جنگ ایران و عراق - کتاب پنجاه و چهارم عملیات والفجر ۱*، بمباران شیمیایی حلبچه، تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دفاع مقدس.
۴. بوازار، مارسل آ (۱۳۶۲). *انسان دوستی در اسلام، ترجمه محمدحسن مهدوی اردبیلی و*

- غلامحسین یوسفی، تهران: طوس.
۵. پورتر، گرت (۱۳۹۳). *بحران ساختگی: داستان ناگفته هراس از ایران هسته ای*، تهران: مؤسسه خبرگزاری فارس.
۶. پورمحمدی، نعمت‌الله (۱۳۸۵). *حقوق بشردوستانه در جنگ ایران و عراق*، تهران: مرکز مطالعات و تحقیقات جنگ سپاه.
۷. *تحلیلی بر جنگ تحمیلی رژیم عراق علیه جمهوری اسلامی ایران* (۱۳۶۷). تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۸. تونی، فائر (۱۳۸۶). *حقوق بین‌المللی بشردوستانه: توسعه و مفاهیم اساسی*، مجموعه مقالات همایش اسلام و حقوق بین‌المللی بشردوستانه، تهران: جمعیت هلال احمر.
۹. ثقفی عامری، ناصر (۱۳۷۰). *سازمان ملل متحد، مسئولیت حفظ صلح و امنیت بین‌المللی*، تهران: وزارت امور خارجه.
۱۰. جعفری، سیداصغر (۱۳۹۴). *تحلیل ابزارها و روش‌های ممنوعه در جنگ از دیدگاه اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه*، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۱۱. جعفری، سیداصغر (۱۳۹۲). *بررسی تطبیقی قواعد حاکم بر ممنوعیت برخی از تسلیحات در کنوانسیون‌های بشردوستانه و اسلام*، دومین همایش اسلام و حقوق بین‌الملل بشردوستانه، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
۱۲. حرعاملی، محمدبن‌الحسن (۱۴۱۲ق.). *وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه*، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
۱۳. راجرز، آنتونی و پل مالرب (۱۳۸۲). *قواعد کاربردی حقوق مخاصمات مسلحانه*، ترجمه کمیته ملی حقوق بشردوستانه، تهران: امیرکبیر.
۱۴. حسین زکی، ناظر (۱۳۸۶). *حمایت از محیط زیست در مخاصمات مسلحانه*، مجموعه مقالات همایش اسلام و حقوق بین‌المللی بشردوستانه، تهران: جمعیت هلال احمر.
۱۵. سلیمی، عبدالحکیم (۱۳۸۶). *نقش اسلام در توسعه حقوق بین‌الملل*، قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).
۱۶. *صحیفه امام* (مجموعه آثار امام خمینی (ره))، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۷. ضیایی بیگدلی، محمدرضا (۱۳۸۰). *حقوق جنگ (حقوق بین‌الملل مخاصمات مسلحانه)*، کتاب ضمیمه، تهران: دانشگاه علامه طباطبایی.
۱۸. طباطبایی، سیدمحمد حسین (بی تا). *تفسیر المیزان*، ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی، قم: دفتر انتشارات اسلامی.
۱۹. علائی، حسین (۱۳۹۱). *روند جنگ ایران و عراق*، جلد ۱، تهران: نشر مرز و بوم.

۲۰. عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۸۳). *فقه سیاسی: حقوق و قواعد مخاصمات مسلحانه در حوزه جهاد اسلامی و حقوق بین‌الملل اسلام*، جلد ۵، تهران: امیرکبیر.
۲۱. عمیدزنجانی، عباسعلی (۱۳۸۳). *فقه سیاسی: اصول و مقررات حاکم بر مخاصمات مسلحانه*، جلد ۶، تهران: امیرکبیر.
۲۲. الغریب، محمدمیشل (۱۳۸۹). *جرایم جنگ‌های شیمیایی*، ترجمه محمدعلی عسگری، تهران: بنیاد حفظ آثار دفاع مقدس.
۲۳. قاری سیدفاطمی، سیدمحمد (۱۳۸۸). *حقوق بشر در جهان معاصر (دفتر دوم)*، تهران: مؤسسه مطالعات حقوقی شهر دانش.
۲۴. کردبچه حسین‌آباد، مهدی (۱۳۸۶). *تحدید تسلیحات شیمیایی و بیولوژیکی در حقوق بین‌الملل (با رویکردی به جنگ تحمیلی عراق علیه ایران)*، تهران: نشر سریر.
۲۵. کلینی، محمدبن یعقوب (۱۳۶۳). *اصول کافی*، تهران: مکتبه الاسلامیه.
۲۶. کیگان، جان (۱۳۸۵). *جنگ عراق*، ترجمه نجله خندق، تهران: انتشارات دانشگاه امام حسین (ع).
۲۷. هاشمی رفسنجانی، اکبر (۱۳۸۶). *آرامش و چالش (کارنامه و خاطرات سال ۱۳۶۲)*، تهران: دفتر نشر معارف انقلاب.
۲۸. محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۸۳). *حقوق بشردوستانه بین‌المللی رهیافت اسلامی*، تهران: مرکز نشر علوم اسلامی.
۲۹. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ ه.ق.). *بحارالانوار*، بیروت: مؤسسه دارالاحیاء التراث العربی.
۳۰. ممتاز، جمشید و رنجبریان، امیرحسین (۱۳۸۴). *حقوق بین‌الملل بشردوستانه (مخاصمات مسلحانه داخلی)*، تهران: میزان.
۳۱. نجفی، محمدحسن (۱۳۶۸). *جواهرالکلام فی شرح شرایع الاسلام*، چاپ چهارم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.

ب) انگلیسی

32. Alexander Kiss & Dinah Shelton (2004). *International Environmental Law*, (Third Edition), New York, Transnational Publishers, Inc.
33. Bledsoe, Robert L. & Boczek, Boleslaw A (1987). *The International Law Dictionary*, ABC-CLIO, Santa Barbara California, Oxford, England.
34. Crawford, James (2002). *the International Law Commissions Articles on State Responsibility*, Cambridge, University Press.
35. Dinstein, Yoram (2004). *The Conduct of Hostilities under the Law of International Armed Conflict*, Cambridge, University Press.
36. G.F: Human Rights Committee: General Comment 18: Non- Discrimination: CCPR General Comment No.18.

37. Fleck, Dieter (2009). *the Handbook of International Humanitarian Law*, Oxford University press.
38. ICJ, Report (1996). *The Legality of the Threat or Use of Nuclear Weapons case*.
39. The International Committee of the Red Cross (2004). *What is International Humanitarian Law?* ICRC.
40. The Prosecutor v. Tadic (1995). Case No. IT-94-1- AR72, Appeals Chamber, ICTY.
41. Schindler & Toman (1983). *Laws of Armed Conflict*, A Collection of Resolutions and Other Documents, Second Edition, Dordrechht, Martin NiJhoff Publishers.
42. The Rome Statue of the International Criminal Court (1998).
43. UN Document s/18953. Jun, 29, 1987.
44. UN Document s/19729. Apr. 4, 1988.
45. <http://www.leader.ir>.
46. <http://shahiddooran.mihanblog.com>.
47. <http://www.farhangnews.ir>.